

ВИЩА ОСВІТА ЯК ВИРОБНИК ОСВІТНЬОГО РЕСУРСУ В СИСТЕМІ
СУСПІЛЬНОГО БЛАГА

Інститут вищої освіти НАПН України,
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України,
Відділ економіки і управління вищої освіти,
01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9,
тел/факс: 2900804,
e-mail: veronic2009@mail.ru

Анотація. У статті досліджені економічні відносини у сфері вищої освіти на основі теорії суспільного блага.

Ключові слова: вища освіта, суспільне благо, економіка вищої освіти, суспільний і приватний сектори освіти, освітні послуги.

Annotation. There has been investigated the economic relations in the sphere of higher education on the basis of theory of social benefit.

Key words: higher education, social benefit, the economics of higher education, the social and private sector of education, educational services.

Вступ. Проблеми впливу освіти на економічний ріст і продуктивність праці цікавили вчених царської Росії – Д. Багалея, Г. Фальборка, В. Чернолуського. Пізніше, у 1924 році до економічних досліджень у сфері освіти звернувся академік С.Г. Струмилін. Він уперше у вітчизняних дослідженнях запропонував розраховувати збільшення національного доходу за рахунок освітнього фактора, що дозволяло говорити про ефективність вкладення коштів у розвиток освіти [1].

У нашій країні становлення економіки освіти як науки почалося в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. і пов'язується з працями О.Б. Дайновського [2], В.А. Жаміна [3], Г.А. Єгіазаряна [3], Є.Н. Жильцова [4] та ін. Значення робіт цього періоду полягає в тому, що в них містяться положення, згідно з якими освіта, зокрема й вища, є ключовою умовою довгострокового економічного росту країни.

Питання трансформації централізованої економіки вищої освіти в ринкову досить складні, не мають і, очевидно, не можуть мати єдиного підходу до їх вирішення, незважаючи на неослабний інтерес із боку закордонних і вітчизняних дослідників. Серед зарубіжних учених найбільшу увагу проблемам економіки освіти приділяють відомі економісти – Я. Карнаї, П. Мюрел, Р. Макінтон та ін. Нині проблеми вищої освіти в період транзитивної економіки розробляють такі відомі вчені, як Н.О. Александрова [5], Г.В. Балашов [6, 7], С.А. Беляков [8], Є.Н. Богачов [9], С.А. Дятлов [10], І.С. Каленюк [11], А.Я. Лівшиць [12], А.П. Панкрухін [13] та ін.

На відміну від закордонних досліджень, теоретичною і методологічною основою радянських економічних розробок у галузі освіти була політична економія соціалізму. Тому недоліки й ідеологічні догми, властиві цій науці, були характерні й для економічних досліджень у галузі освіти.

У радянській економічній літературі довгий час панував офіційний погляд, що не визнавав існування економічних відносин у невиробничій сфері. “Під економікою звикли розуміти економіку матеріального виробництва. Тому деякі економісти висловлюють заперечення, коли мова йде про економіку невиробничих галузей” [14]. Вища освіта як галузь невиробничої сфери була виведена з-під впливу економіки та дії її законів. Особливістю побудови методології економіки освіти цього періоду була її відповідність до сформованого адміністративно-бюрократичною практикою планування й фінансування і її орієнтація на валові показники розвитку. Такі погляди визна-

чалися й підтримувалися практикою, оскільки в економічній реальності постійно домінували інтереси матеріально-речовинного нагромадження і створення оборонного потенціалу.

Потім, унаслідок розвитку соціальної сфери, що займала все вищі позиції в масштабах економіки, визнавалася наявність економічних відносин у невиробничій сфері, але вони, як і раніше, вважалися похідними від економічних відносин у матеріальному виробництві. Оскільки виробництво матеріальних благ становить основу життя, то в єдиній системі економічних відносин визначальна роль належала відносинам матеріального виробництва.

Ще однією теоретичною догмою в економічній теорії, на думку А.І. Якобсона, було те, що економічний аспект діяльності в невиробничій сфері повністю зводився до здійснення витрат. “Проблематика зазначених галузей асоціювалася головним чином з питаннями безповоротного фінансування, матеріально-технічного постачання тощо. Організаційно-економічний механізм ставив основні ланки цих галузей у положення пасивних споживачів, що обдаровують суспільством у міру можливостей” [15, с.15–18].

Таким чином, і в теорії, і на практиці траплялася недооцінка активної ролі соціально-культурних галузей, зокрема, вищої освіти в розвитку суспільства. Наслідком визнання вторинності цих галузей виявився залишковий принцип виділення ресурсів і, насамперед, фінансових, для їхнього розвитку. Крім того, ключові аспекти економіки вищої школи, що активно вивчалися за кордоном, тривалий період залишалися за рамками дослідження радянських учених. Серед таких проблем – зовнішні ефекти, теорія суспільного блага, діяльність некомерційних організацій і низка інших.

У ринковій економіці з виробництвом і споживанням деяких товарів і послуг пов’язані так звані переливи, коли вигоди або витрати виробництва чи споживання “переміщуються” до третіх сторін, тобто до сторін, що не є безпосередньо покупцями або продавцями. Ці “переливи” називаються побічними ефектами в роботі К. Макконела й С. Брю [16, с.97] або зовнішніми споживчими ефектами в П. Самуельсона [17, с.162], оскільки вони є вигодами або витратами, що випадають на частку індивіда чи групи, що не є учасниками ринкової угоди.

Класичним прикладом вигідності переливу, на думку К. Макконела й С. Брю, служить освіта. “Освіта приносить вигоду індивідуальним споживачам: “більш освічені” люди звичайно одержують доходи вищі, ніж “менш освічені”. Але освіта забезпечує великі переваги й усьому суспільству, наприклад, економіка загалом виграє від наявності більш універсальної й більш продуктивної робочої сили, з одного боку, і менших витрат на запобігання злочинності, на нагляд за дотриманням законів і на благодійні програми – з іншого” [16, с.98]. Варто визнати, що послуги, які тягнуть за собою значні вигоди переливу, ринкова система не стане виробляти в достатній кількості й не зможе повністю задовольнити потребу суспільства в освітніх послугах.

Аналіз джерельної бази показав, що визначення економічних відносин у сфері вищої освіти в теорії суспільного блага потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Дослідити економічну діяльність системи вищої освіти як виробника освітнього ресурсу з позицій теорії суспільного блага. Визначити співвідношення суспільного й приватного секторів вищої школи, а також інститутів ринку й держави в системі вищої освіти.

Результати. Специфіка економічних відносин у сфері вищої освіти розкривається також у теорії суспільного блага. Серед товарів і послуг індивідуального або приватного споживання, які виробляються переважно ринковою системою, існують певні види товарів і послуг, що називаються суспільними благами, які ринок узагалі не збирається виробляти, оскільки їхні особливості різко протилежні особливостям товарів індивідуального споживання. На відміну від останніх, суспільні блага мають такі ха-

рактеристики: “неподільність, спільний характер споживання, висока соціальна значимість і перевага суспільно-державної форми власності у виробництві й споживанні” [43, с.11].

Суспільні блага неподільні, вони складаються з настільки великих одиниць, що не можуть бути продані індивідуальним покупцям. Неподільність суспільних благ виключає автономність їхнього споживання. Споживання одним не робить неможливим споживання іншим, таким чином, сфера споживання цих благ поширюється на всіх членів суспільства. “Ще важливішою є та обставина, що на них не поширюється принцип виключення, тобто не існує ефективних способів відсторонення індивідів від користування вигодами суспільних благ, як тільки ці блага виникають” [72, с. 99].

У суспільного блага існує довгостроковий генераційний ефект – поточне споживання суспільних благ не скорочує споживання наступного покоління людей. Зовнішній ефект впливу суспільного блага не має чітких меж і не піддається кількісній оцінці, що робить майже неможливим застосування комерційного принципу зіставлення витрат з результатами.

Виробництво й розподіл суспільних благ належать до суспільного сектора економіки й підтримуються за рахунок коштів платників податків, що розподіляються через державний бюджет. “Корисність суспільних благ, на відміну від корисності винятково приватних товарів, має зовнішній споживчий ефект і поширюється більш ніж на одну людину. Якщо товар можна поділити так, що кожна його частина може бути розділено продана різним особам, без здійснення зовнішнього впливу на інших членів групи, то такий товар не повинен стати об’єктом діяльності держави”.

Разом з тим, тільки обмежене коло соціальних послуг належить до “чистих” суспільних благ. У більшості випадків досить важко чітко визначити суспільний або приватний характер товару чи послуги, тому що вони мають ознаки і тих, і інших. Такі товари або послуги визначають як “змішані” суспільні блага [4, с.11–12]. До них належать, зокрема, і послуги вищої освіти. Так, А.Я. Лівшиць вважає, що послуги вищої освіти мають ознаки і суспільних, і приватних товарів. “З одного боку, її послуги близькі до суспільного товару (студенти споживають їх колективно й порівно), з іншого боку – до приватного, тому що не відповідають принципу невилучності зі споживання” [18, с.15].

На думку Є.Н. Жильцова, вищу школу не можна цілком віднести до суспільного блага. Тільки загальноосвітній фундаментальний цикл підготовки, фундаментальні та прикладні дослідження відповідають вимогам чистого суспільного блага, а професійний і спеціальний цикли підготовки тісно пов’язані з ринком праці, потребами економіки в кадрах відповідного профілю й рівня кваліфікації. “З іншого боку, існує особистий аспект потреби у вищій освіті, її можна розглядати як приватне благо, оскільки навчання у вищій школі є сферою самореалізації особистості, її творчого потенціалу, одним зі способів задоволення духовних потреб людини. І водночас вища освіта служить гарантією професійного, підприємницького успіху й засобом соціального захисту від стихійного коливання ринку праці, тому що загальноновизнано, що чим вищий освітній рівень працівника, тим більше в нього шансів не виявитися безробітним” [4, с.57–58].

Розглядаючи економічну діяльність системи вищої освіти з позицій теорії суспільного блага за схемою, зображеною на рис. 1, можна дійти висновку про обмеженість дії ринкового механізму в цій сфері й необхідність існування джерел бюджетного державного фінансування. Двоїста економічна природа послуг освіти зумовлює необхідність існування суспільного й приватного секторів у вищій школі, а економічний механізм вищої освіти, таким чином, повинен сполучати принципи державного й ринкового регулювання. “Виходить, що державі варто було б однаково утримуватися як від загальної націоналізації сфери вищого освіти, так і від розвитку на суто ринковій

основі. В умовах ринкової економіки набагато ефективнішим буде проміжний варіант: доступні для всіх університети співіснують із приватними, що користуються державною підтримкою у вигляді пільгового оподаткування, фінансування фундаментальних досліджень, субсидій тощо” [12, с.15].

Сфера вищої освіти належить саме до змішаного блага, оскільки значний соціально-економічний ефект від науково-освітніх послуг перерозподіляється на користь студента або замовника комерційних науково-дослідних програм. Нині цей погляд почав домінувати й серед вітчизняних фахівців. Так, В.І. Марцинкевич пише: “...у процесі переходу на рейки ринкової економіки необхідно враховувати, що в системі народної освіти, як і в усій соціальній сфері загалом, діють як ринкові, так і неринкові механізми некомерційного характеру. Тільки їхня взаємодія може охопити як всебічні зовнішні зв’язки освіти зі сферою матеріального виробництва, так і “внутрішню” специфіку вимог “технології” навчання, виховання і підготовки кадрів ...” [19, с.26–27].

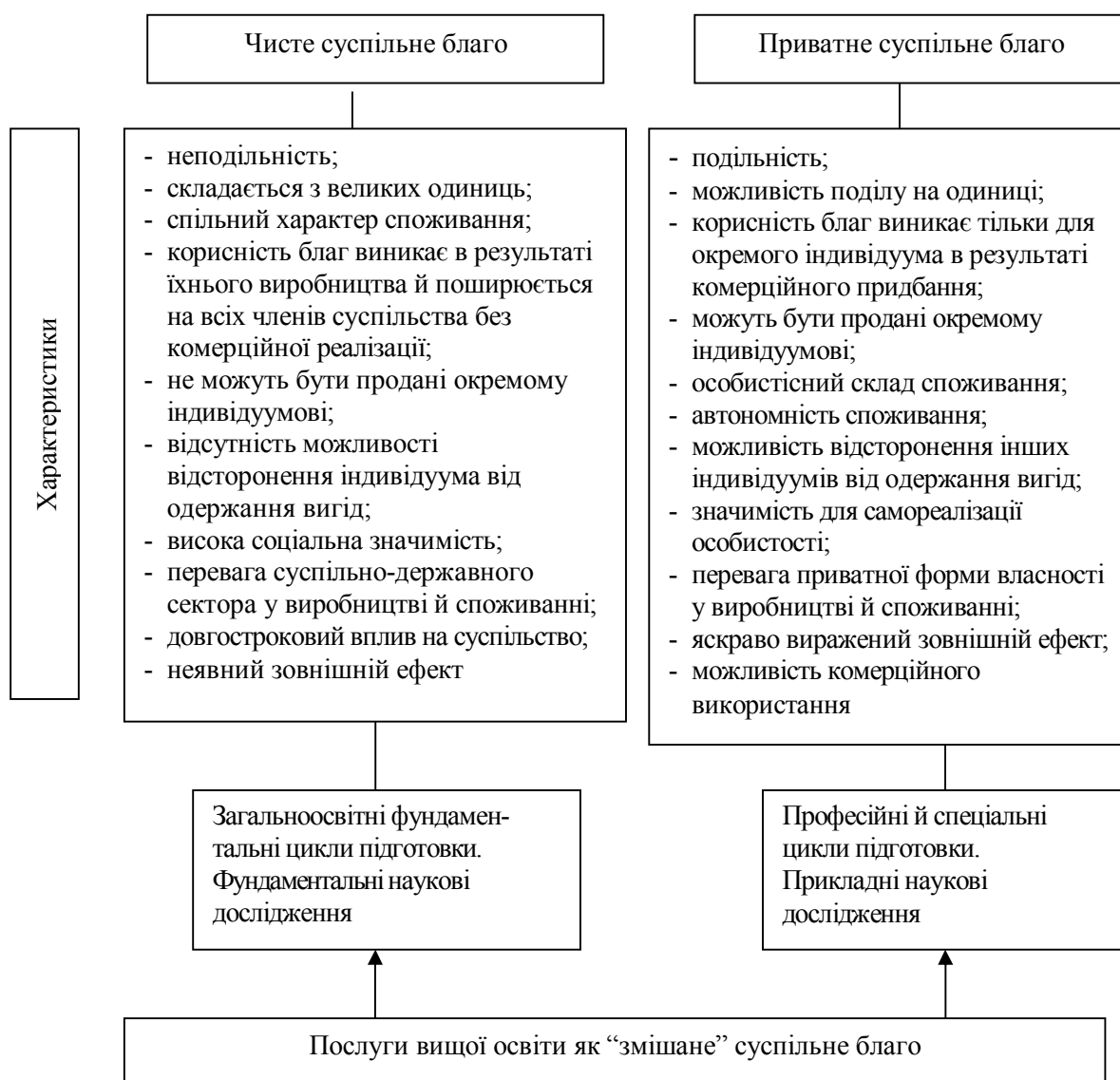

Рис. 1. Двоїста економічна природа послуг вищої освіти

Однак слід зазначити, що межі розподілу суспільного й приватного секторів у вищій школі стають усе більш умовними. Іде процес взаємної інтеграції, відображаючи

двоїсту природу вищої освіти як змішаного суспільного блага. Це знаходить висвітлення у формуванні бюджету вищих навчальних закладів як за рахунок приватних, так і за рахунок суспільних джерел фінансування, незалежно від приналежності ВНЗ до приватного або державного сектора.

Співвідношення суспільного й приватного секторів вищої школи неоднакове для різних країн, що добре видно на прикладі даних, поданих у табл. 1 [20, с.127]. У США значне місце у вищій освіті займає приватний сектор, тому що історично вища школа виникла й розвивалася як приватна сфера. Американське суспільство традиційно негативно настроєне проти значної ролі державної влади в управлінні як економічними, так і соціальними процесами. Американська вища школа не підкоряється ні федеральному законодавству, ні центру.

Фактично в американській системі основна координація здійснюється не через уряд, а за допомогою діяльності добровільних асоціацій і ринкових операцій. Близько двох тисяч приватних університетів і коледжів функціонують, підкоряючись раді світських піклувальників і приблизно 1500 державних навчальних закладів перебувають під контролем федеральної або місцевої влади, але в багатьох випадках вони також управляються світськими радами [21, с. 218, 225–226].

Таблиця 1

Джерела фінансування університетів Великобританії, США і Франції (в%)				
№	Джерело фінансування	Університети Великобританії	Університети США	Університети Франції
1	Державні витрати, загалом	85,5	51,1	99,0
	зокрема			
1.1	централізовані	84,0	16,5	96,2
1.2	витрати штатів	-	30,6	-
1.3	місцеві	1,5	4,0	2,8
2	Витрати приватних компаній і благодійних організацій	2,5	6,9	-
3	Витрати студентів і їхніх родин	8,0	20,3	1,0
4	Власні доходи ВНЗ	-	11,4	-
5	Інші джерела	4,0	10,3	-

Протилежністю американській моделі участі держави в управлінні вищою школою є європейська модель. Традиційним європейським державним університетам властивий академізм і надцентралізоване національне управління. У багатьох європейських країнах державний сектор вищої школи має монопольне становище у зв'язку з традиційно сильною роллю держави в розвитку освіти, науки й культури. При цьому незалежно від конкретного джерела фінансування (Міністерств вищої освіти для більшості західноєвропейських країн, Міністерства фінансів за посередництвом Комітету з університетських субсидій у Великобританії або через бюджети місцевих органів управління, що характерно для Німеччини та Швейцарії) держава є основним джерелом фінансування вищої освіти в західноєвропейських країнах. Частка приватних фондів фінансування незначна [71, с. 23].

Існуючій у СРСР, а також у колишніх соціалістичних країнах Східної Європи централізовано-плановій системі управління економікою відповідала державна модель фінансування вищої школи. Її характерними рисами було виділення бюджетних асиг-

нувань на утримання ВНЗ зверху вниз за типовою схемою і з усередненими нормативами фінансування, які не переглядалися протягом тривалого часу й не відображали конкретних умов діяльності ВНЗ. При цьому фінансово-економічна свобода ВНЗ розпоряджатися виділеними бюджетними коштами була істотно обмежена. Економія коштів, що утворилася протягом року, вилучалася в бюджет, тим самим виключалася можливість її резервування й використання в наступному році на потреби вузівського колективу. Значно обмежувалися й можливості використання додаткових позабюджетних коштів. Такий механізм фінансування сприяв розвитку витратних тенденцій в економіці вищої школи [22, с.20].

Водночас деякі вчені й дотепер не сприймають ринкові відносини у сфері освіти, вважаючи їх штучною імплантацією у вищу освіту. На їхню думку, це загрожує повним розвалом системи вищої освіти й, зрештою, може стати істотним каталізатором деградації нації в найближчому й віддаленому майбутньому.

Так, на думку С.А. Закірової, негативні процеси, пов'язані з упровадженням вільного ринку й вільної конкуренції в економіку, найбільшніше б'ють по науці, освіті, охороні здоров'я, в основі яких лежить антиринковий менталітет – їхня несприйнятливість до тотальних ринкових перетворень. Автор образно підкреслює, що у вільного ринку й вільної конкуренції з наукою, освітою, охороною здоров'я несумісність “груп крові” [23, с.11–16].

Слід зазначити, що серед учених, які займаються проблемами економіки освіти, панують два, багато в чому полярних, напрями, що стосуються питань управління й фінансування системи освіти. Неокласична група економістів-теоретиків дотримується навчання М. Фрідмена, думки якого докорінно розходяться зі сформованою практикою [24]. Прихильники цього напряму дотримуються позиції вільного підприємництва. Тому втручання держави в економіку, зокрема систематичний ріст державних витрат на освіту, вони вважають злом. Державне втручання, на думку неокласиків, різко обмежує свободу дій індивідуума, оскільки інвестування є потужним інструментом управління. У сфері освіти це проявляється так:

- держава уніфікує навчальні заклади й, отже, значно скорочує можливості споживача у виборі потрібних йому видів навчання;
- держава обмежує приватну ініціативу у сфері освіти й тим самим придушує стимули до конкуренції між різними навчальними закладами;
- урядові дотації ВНЗ порушують принципи ринкового ціноутворення вищої школи. Крім того, поряд з державними існують приватні ВНЗ, де плата за навчання значно вища. Однак існування різних цін для однакових товарів і послуг абсурдне;
- недоліки державного втручання в освіту ведуть до зниження ефективності використання фінансових ресурсів вищої школи, оскільки вибір батьків або самих учнів завжди ефективніший, ніж державний примус. Конкуренція скрізь підвищує ефективність витрат, а ринкове ціноутворення сприяє більш раціональному використанню грошових коштів;
- державне фінансування освіти за рахунок податків несправедливе стосовно тих, хто взагалі не має дітей або навчає їх у приватних навчальних закладах. Останні за освіту платять двічі.

Таким чином, прихильники М. Фрідмена обґрунтовують необхідність перекладання тягара витрат освіти на плечі тих, що навчаються.

Поділяючи певною мірою погляди неокласиків (наприклад, щодо розподілу фінансів як провідного методу управління, з питання надмірної уніфікації вузівських програм під час державного управління), авторитетні російські й зарубіжні вчені (прикладом В. Зуєв, Є. Жильцов, Ф. Перегудов, Ф. Майорова та ін.) не погоджуються з ними в головному, а саме – у прагненні досягти повного державного невтручання в роботу

ВНЗ, і віддають перевагу тому, що основний тягар витрат на освіту повинні нести державні й регіональні органи управління, пояснюючи свою думку такими причинами.

По-перше, процес виконання ВНЗ (університетом) своїх статутних функцій володіє рядом властивостей суспільного блага, споживання якого є загальним.

По-друге, дія ринкових відносин у сфері освітніх послуг обмежується, оскільки зовнішній ефект наданих послуг, що розглядаються як суспільне благо, багатогранний, має віддалені соціально-економічні наслідки й не піддається безпосередньому грошовому вираженню [25, с.5].

По-третє, висока невизначеність результатів діяльності університетів, викликана великою тривалістю циклу відтворення кадрів фахівців, фундаментальним характером університетських досліджень, необхідністю дотримання загальноприйнятого стандарту якості навчання, високою мобільністю кадрів на ринку праці, а також складність розрахунку прибутку на авансований у вищу школу капітал не зацікавлюють представників приватного капіталу надавати кредити на довгострокове навчання, тому що існує високий ризик неповернення позикових коштів.

Деякі вчені висловлюють думку про теоретично можливий перехід до загальної платної освіти, але із системою певних підтримок і пільг для студентів, які за низкою заздалегідь установлених показників будуть мати право повністю або частково вчитися за державний рахунок. Ґрунтується ця думка на тому, що суспільство в особі держави зобов'язане надати своїм громадянам певні, оплачувані державою, суспільні блага, зокрема й вищу освіту. Однак, на відміну від загальної, потреба у вищій освіті визначається, насамперед, інтересами особистості, тому що для суспільства чистим суспільним благом є не процес і факт формування кваліфікації, а забезпечення умов, за яких особистість буде прагнути до її набуття і найкращого використання. За своєю суттю кваліфікація – це також товар, за її придбання, як і за будь-який товар, потрібно платити, оскільки потім цей товар можна продати на ринку з певною вигодою. Процес придбання цього товару особистістю – це процес одержання професійної освіти. Саме по собі придбання професійних знань у навчальному закладі, незважаючи на величезну суспільну цінність високої кваліфікації, до прямого суспільного блага віднести не можна. Таким чином, повністю безкоштовна професійна освіта є нічим іншим, як придбанням за рахунок коштів суспільства особистої власності (кваліфікації), якою власник може вільно розпоряджатися, “продавати” отриману кваліфікацію на ринку праці.

Висновки. Проблема співвідношення інститутів ринку й держави в системі вищої освіти є, на нашу думку, однією з основних проблем, що перебувають у центрі уваги дослідників, які займаються питаннями вищої школи. Саме ця проблема виступає на перший план, коли починають аналізувати причини кризового стану систем вищої освіти в тій чи іншій країні, коли порушується питання про напрямки реформування вищої школи.

Вища освіта не може повною мірою розвиватися на комерційних засадах, про що свідчить не тільки вітчизняний, але й світовий досвід. Водночас нині функціонування державної системи вищої освіти України майже на 40% забезпечується за рахунок коштів від підприємницької діяльності. При цьому аналіз тенденцій у фінансуванні державних ВНЗ засвідчує, що, очевидно, слід очікувати подальшого зростання частки позабюджетних джерел у загальному обсязі фінансування вищої школи.

Цей об'єктивний факт актуалізує дослідження проблем управління як конкурентоздатністю ВНЗ, так і підприємницькою діяльністю державних ВНЗ, спрямованих на забезпечення економічної безпеки ВНЗ як повноправних суб'єктів ринку за рахунок розвитку матеріально-технічного забезпечення, удосконалення внутрішньої і міжвузівської навчально-наукової бази, створення й упровадження нових освітніх технологій, розвитку соціальної інфраструктури.

1. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. / С. Г. Струмилин. – М. : Наука, 1982. – 471 с.
2. Дайновский А. Б. Экономика высшего образования : планирование, кадры, эффективность / А. Б. Дайновский. – М. : Экономика, 1976. – 156 с.
3. Жамин В. А. Эффективность квалифицированного труда. / В. А. Жамин, Г. А. Егизарян. – М. : Экономика, 1968. – 231 с.
4. Жильцов Е. Н. Основы формирования хозяйственного механизма в сфере услуг / Е. Н. Жильцов – М. : Изд-во МГУ, 1991.– 231 с.
5. Александрова Н. А. Экономическая теория в конспективном изложении. Ч. 1, 2. / Н. А. Александрова. – Кострома, 1994. – 39 с.
6. Балашов Г. В. Экономика высшей школы: проблемы и перспективы. / Г. В. Балашов, С. А. Беляков, Н. М. Виноградов. – С. Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1996. – 130 с.
7. Балашов Г. В. Трансформация экономического механизма высшей школы в современных условиях / Г. В. Беляков, Н. М. Виноградов. – С. Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1996. – 205 с.
8. Беляков С. А. Основные направления государственного регулирования в сфере высшего образования за рубежом. – С. Пб., 1996, – 34 с.
9. Богачев Е. Н. Методология нового хозяйственного механизма в высших учебных заведениях в условиях рынка / Е. Н. Богачев. – М. : Исследовательский центр, 1991. – 56 с.
10. Дятлов С. А. Экономика образования в условиях переходного периода / С. А. Дятлов. – С. Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1995. – 160 с.
11. Каленюк І. С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку / І. С. Каленюк. – К. : ТОВ “Кадри”, 2001. – 326 с.
12. Лившиц А. Я. Введение в рыночную экономику : в 2 т. / А. Я. Лившиц. – М. : Станкин, 1992. – Т. 1. – 152 с.
13. Панкрухин А. П. Маркетинг образовательных услуг в высшем и дополнительном образовании: учебное пособие / А. П. Панкрухин. – М. : Интерпакс, 1995. – 239 с.
14. Русанов Е. С. Некоторые методологические вопросы и проблемы // Актуальные вопросы экономики народного образования : сб. статей / Е. С. Русанов ; под общей ред. В. А. Жамина. – М. : Просвещение, 1965. – 152 с.
15. Якобсон А. И. Хозрасчёт, рынок и некоммерческие организации в социально-культурной сфере // Развитие непроеизводственной сферы в условиях перестройки хозяйственного механизма : научные труды / А. И. Якобсон. – М., 1990, – С. 15–18.
16. Макконнелл К. Р. Экономикс : Принципы, проблемы и политика : в 2 т. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю ; пер. с англ. 11-го изд. – М. : Республика, 1992. – Т. 1. – 302 с.
17. Самуэльсон П. Экономика : в 2 т. / П. Самуэльсон. – М. : МГП “Алгон”, ВНИИСИ, 1992. – Т. 1. – 415 с.
18. Клюев А. К. Организация финансового менеджмента в вузе / А. К. Клюев // Университетское управление практика и анализ. – 2000. – № 4 (14)
19. Тенденции развития и роль сферы образования: экономический и социальный аспекты. – М., 1994. – 241 с.
20. Клочков В. В. Экономика образования: иллюзии и факты / В. В. Клочков. – М., 1985. – 184 с.
21. Перспективы // Вопросы образования. – 1992. – № 3.
22. Макарьева О. А. Источники финансирования вузов в России : дис. ... канд. экон. наук / О. А. Макарьева. – Саратов, 1998. – 172 с.
23. Закирова С. А. К сущности рыночной конкуренции в медицине / С. А. Закирова // Здравоохранение РФ. – 1996. – № 2. – С. 11–16.
24. Образование в современном мире: состояние и тенденции развития / [под ред. М. И. Кондакова]. – М., 1986.– 208 с.
25. Развитие университетов в условиях рыночной экономики. – М., 1994. – 141 с.

Рецензенти:

Лозова Т.І. – доктор кандидат економічних наук, професор, зав. кафедри бухгалтерського обліку БІММ при МАУП;

Біла С.О. – доктор наук з державного управління, професор, головний науковий співробітник ІВО АПН.